

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.5>

Костицький В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1692-9810

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ І ВЗАЄМОДІЯ

PHILOSOPHY OF LAW AS A SOURCE OF SOCIOLOGY OF LAW: CORRELATION AND INTERACTION

Стаття присвячена проблемам співвідношення філософії та соціології права як фундаментальних наук, які лежать в основі як розвитку правової науки у цілому, так і галузевих юридичних наук. Автор поєднує свої попередні дослідження, присвячені проблемам соціології права як науки та окремих досліджень філософії права, виходить з того, що пізнати таке співвідношення можна через аналіз взаємодії цих правових наук з іншими загальними правовими науками, зокрема з теорією права та історією політичних і правових вчень (історією вчень про державу та право) та історією права і держави. Крім того, взаємодія і співвідношення філософії права і соціології права розглядаються через характеристику їх предмету, об'єкта і функцій.

Відзначається, що філософія права і соціологія права є разом із теорією права є найбільш загальними юридичними науками, енциклопедією права. Називаючи їх правовим (юридичними) науками вчені виходять з того, що філософія права і соціологія права мають об'єктом дослідження категорії, які, на перший погляд, не є першочерговими для повсякденного життя суспільства, передбачають наявність спеціальних знань не тільки в певній сфері, але й багатьох так званих пограничних, суміжних галузях знань, характеризують еволюційний розвиток права та юридичного світогляду як важливої мети наукових досліджень. Філософія права забезпечує наукову основу діяльності суб'єктів в правовій сфері, а також формує науково-методологічну основу розвитку соціології права та методологічні засади взаємодії соціології права з іншими юридичними науками і використання досягнень соціології права у загальнотеоретичних та галузевих юридичних науках, нормопроектувальній діяльності, реалізації права, в першу чергу, у застосуванні права. Соціологія права надає для філософії права матеріал про правову реальність та правове буття, застосування і реалізацію права у цілому, тобто, про «життя» права для наступного узагальнення з метою визначення шляхів удосконалення правової діяльності.

Ключові слова: *філософія права, соціологія права, предмет і об'єкт філософії права, предмет і об'єкт соціології права, функції філософії права, функції соціології права.*

The article is devoted to the problems of the relationship between philosophy and sociology of law as basic sciences, which underlie both the development of legal science in general and branch legal sciences. The author combines his previous research on the sociology of law as a science and some studies of philosophy of law, based on the fact that such a relationship can be learned through the analysis of the interaction of these legal sciences with other general legal sciences, including legal theory and history of political and legal doctrines. history of the doctrines of state and law) and the history of law and state. In addition, the interaction and relationship between the philosophy of law and the sociology of law are considered through the characteristics of their subject, object and functions.

It is noted that the philosophy of law and sociology of law, together with the theory of law are the most common legal sciences, the encyclopedia of law. Calling them legal sciences, scientists assume that the philosophy of law and sociology of law have the object of study of categories that, at first glance, are not paramount to everyday life, provide special knowledge not only in a particular field, but and many so-called frontier, related fields of knowledge, characterize the evolutionary development of law and legal worldview as an important goal of scientific research. Philosophy of law provides a scientific basis for the activities of subjects in the legal field, as well as forms a scientific and methodological basis for the development of sociology of law and methodological principles of interaction of sociology of law with other legal sciences and the use of sociology of law in general theoretical and branch legal sciences, first of all, in the application of law. Sociology of law provides material for the philosophy of law on the legal reality and legal existence, application and implementation of law in general, that is, on the «life» of law for further generalization in order to identify ways to improve legal activity.

Key words: *philosophy of law, sociology of law, subject and object of philosophy of law, subject and object of sociology of law, functions of philosophy of law, functions of sociology of law.*

Роль філософії права в системі суспільного знання. Філософія права – одна з фундаментальних («фундаментально-універсальна», за словами сучасного канадського мислителя Б. Мелкевіка) галузей суспільно-гуманітарного знання, утворена на «перетині» філософського та правничого знання; вона виникає там і тоді, де і коли відбувається «зустріч» філософії та права як відносно автономних сфер пізнання правової реальності та місця в ній людини [13].

Зустрічний рух права та філософії зумовлений тим, що сфера їх пізнання є спільною: це світ людей, їхніх комунікацій, світ соціального в усьому розмаїтті його зовнішніх проявів (право – важливий елемент цього світу). Людина і суспільство своєю діяльністю викликають до життя, породжують право, підтримують і спрямовують його розвиток, надаючи йому соціоантропного виміру і значення. Своєю чергою, право як соціальне явище функціонує і розвивається в суспільстві за власними закономірностями, поступово змінюючись під впливом суспільних чинників. Тому-то право як фундаментальний та багатогранний соціальний феномен стає предметом дослідження як із боку філософії, так і юриспруденції (правової науки). Тож у найзагальнішому вигляді філософію права можна позначити як таку філософію, яка досліджує право, або іншими словами: філософія права «бачить» право очима філософа [14]. Ця галузь філософії намагається знайти відповідь на питання, що таке право і яку роль воно відіграє в житті людини [15].

Відповідно, й «саме поняття «філософія права» легко визначити, виходячи з уже відомого поняття філософії. Філософія права є спеціальною філософією – такою, предметом якої є не загальний (увесь) світ у цілому, не все суще як таке, а лише одна його частина – право. Однак оскільки вона є філософія, хоч і спеціальна, їй належні усі риси філософії взагалі чи загальної філософії. Це означає, що її предмет аналогічний предмету філософії» [16].

Філософія права являє собою специфічно філософський погляд на право, його історію, закономірності правових явищ. Так, у книзі «Філософія права: вступ до юриспруденції» Дж. Мерфі та Дж. Коулмена – фундаментальній праці в цій сфері – філософія права визначається так: філософія права – це застосування раціональних методів філософії до науки права [17]. Вона є інтегрованою, найбільш узагальненою філософською інтерпретацією (філософською картиною світу) правових явищ і всього права як цілісності. Натомість спроби розв'язувати фундаментальні теоретичні проблеми юриспруденції без філософського обґрунтування призводять, як правило, до релятивізму або догматизації. «Той, хто думає, що обійдеться без філософського обґрунтування функціонування правової системи, – пише французький філо-

соф права Г.А. Шварц-Ліберман фон Валендорф, – насправді несвідомо керується своєю «особистою», доморослою філософією, ризикуючи скінчити блуканнями в п'ятьмах правової дисгармонії» [18].

Проникненню філософії до світу права сприяє те, що саме право є наскрізь філософизованим явищем. Така його властивість виявляється на всіх рівнях правової матерії та в усіх аспектах філософського знання: онтологічного, гносеологічного, логічного, аксіологічного, етичного та навіть естетичного. Кожна національна правова система спирається на ту чи іншу правову онтологію, більш чи менш явно означену (прийняту, інституціалізовану), що зумовлює не лише правову політику, правоутворення, правозастосування, але і методи пізнання права. Право ж стає більш осмисленим завдяки філософії, яка надає йому всезагального характеру, наближає його критерії до абсолютних критеріїв істини, добра та справедливості. Зі свого боку, право ніби «оживляє» філософію, тісніше пов'язує її з дійсністю, зокрема зі світом соціального та індивідуального буття, центрованого довкола правових феноменів, показує, що філософські категорії, абстракції, висновки не є порожніми схемами, а засобами перетворення дійсності за допомогою права [19]. Утім, як зауважує один з класиків сучасної філософії права, німецький дослідник Р. Алексі, «філософія права зазвичай не займається безпосередньо вирішенням питань про те, що існує, що повинно бути зроблено або ж є добром і що може бути пізнано, вона розглядає ці питання стосовно права. Формулювати ці питання – це запитувати про природу права. Із цього, звичайно, випливає визначення філософії права як розмірковування про природу права» [20].

Предмет філософії права. Специфіка філософії права як окремої дисципліни може бути визначена за допомогою виокремлення й опису її предмету. Предмет філософії права як феномену людської цивілізації залишається дискусійним питанням з огляду на розмаїтість підходів до визначення поняття філософії права, її функцій, завдань та методів. Найбільш загальним є визначення, за яким предметом філософії права є сутнісні закономірності виникнення, функціонування, розвитку правових явищ. Г. Гегель, засновник філософії права як окремого напрямку філософствування, писав, що предметом філософії права є ідея права, його розуміння і реалізація [21]. Водночас нині дуже важливим видається твердження російського філософа права Г. Шершеневича, який вважав, що філософія права повинна вивчати не лише право, яким воно є, але і право, яким воно має бути [22]. Вона повинна також, на думку французького теоретика права Ж.-Л. Бержеля, звільнити право «від його технічного апарату під тим приводом, що за рахунок цього їй вдасться

дістатися до сутності права і побачити мета-юридичне значення права і цінності, які це право повинне обстоювати, а також сенс права відносно повного бачення людини і світу» [1, с. 19].

Найбільш концентровано предмет філософії у працях різних вчених можна характеризувати як найбільш загальні особливості права, право як соціальний феномен сучасної цивілізації; поняття права, правової реальності та юридичного мислення (Р. Циппеліус) [24]; дослідження ключових понять права і їх смислових меж (Б. Мелкевік) [25]; роль права у людському спілкуванні, покликана дати світоглядне пояснення права, його сенсу і призначення, обґрунтувати його під кутом зору людського буття та існуючої в ньому системи цінностей (С. Алексєєв) [26]; розробка логіки, діалектики і теорії пізнання правового буття (Д. Керімов) [27]; право як сутність і право як явище в їх розрізненні, співвідношенні (збігу чи незбігу) та єдності (розмежування права і закону) (В. Нерсесянц) [28]; духовне буття людини як правової істоти (В. Малахов) [29]; уявлення щодо ідеального права, загальноновизнаних норм та цінностей, втілених у праві (К. Опалек) [30]; загальні роздуми про право та правові явища; систематичний розгляд причин існування права та його сутності (А. Косць) [14]; право загалом, включаючи природне право (М. Шишковська) [15]; найзагальніші та об'єктивні закономірності світу, які специфічно реалізуються у процесах виникнення, структурування, функціонування й розвитку права (П. Рабінович) [31]; граничні підстави права як одного із способів людського буття (О. Данильян, С. Максимов) [32]; сенс права та особливості його впливу на людину (Ю. Шемшученко) [33]. Були також спроби запропонувати більш розгорнуту, деталізовану структуру предмету філософії права. Так, М. Костицький включив до її предмету три змістовних «зрізи»: 1) неюридичні (граничні) підстави права, які можуть розкриватися як пізнавальні, ціннісні, соціальні та антропологічні; 2) власне право, яке розуміється не як система загальнообов'язкових норм, прийнятих і санкціонованих державою, а як формальна рівність, всезагальна і необхідна міра свободи та всезагальна справедливість; 3) систему взаємин: права і держави; людини – суспільства – держави; правові форми здійснення функцій держави; правової організації держави як правового інституту; правової держави як реалізації ідеї панування права [34].

Тоді, узагальнюючи, можна стверджувати, що філософія має свої предметом сутнісні закономірності формування, функціонування й розвитку правових явищ у їх зв'язку і взаємодії із світом людини, її буттям і розвитком.

Філософія права належить до загальнотеоретичних соціальних дисциплін, що має свою тривалу історію. Перші філософські погляди на право зароджуються в країнах Стародавнього

Сходу (Єгипет, Месопотамія, Ізраїль, Індія, Китай) та в античних державах (Давній Греції та в Стародавньому Римі), затим розвиваються в лоні християнської середньовічної цивілізації Заходу (держави Західної Європи), а остаточно утверджується як окремий напрям у рамках загальної філософії наприкінці XVIII ст. Так, першу лекцію з філософії права прочитав у Гейдельберзькому університеті відомий німецький учений С. Пуфендорф (1661 р.). А сам термін «філософія права» з'явився вперше в монографії видатного німецького юриста – представника історичної школи права Г. фон Гуго «Підручник природного права як філософія позитивного права, особливо – приватного права» (1798 р.). Але широкий вжиток цього терміна пов'язують переважно із іменем Г.В.Ф. Гегеля та його славнозвісною фундаментальною працею «Філософія права» (1820 р.) [21, с. 59]. У ній цей найвидатніший представник німецької класичної філософії обстоював погляд на об'єкт філософії права як на поняття права та його здійснення. Він також уважав, що філософія права покликана дати оцінку правового життя, виходячи з розумно-етичних засад [35].

Дисциплінарний статус філософії права. Необхідність визначення дисциплінарного статусу філософії права впливає з того, що це дозволяє виділити питання, що входять до її предмету. У зв'язку з цим виникає питання: чого в філософії права більше: філософії чи права? Для цього необхідно визначитися з тим, до якої дисципліни філософія права тягнє більше – до філософії чи до правової науки?

Оскільки ж джерелами формування філософії права є філософське та правове знання, то і в питанні предметного статусу філософії права на сьогодні можна простежити три основних підходи: 1) це філософська дисципліна, галузь філософського знання (частина соціальної, або моральної, або політичної філософії), занурена до «світу права» (Р. Алексі, Дж. Бентам, Г. Гегель, І. Кант, Р. Лукич, В. Малахов, Г. Радбрух, П. Рікьор, В. Селіванов, С. Франк та ін.); 2) це юридична наука (частина теорії права чи окрема від теорії права юридична дисципліна) (К. Брікман, Г. Гуго, Д. Керімов, В. Кубеш, В. Нерсесянц, Л. Петражицький, С. Сливка, А. Фердросс та ін.); 3) це особлива, «змішана», інтердисциплінарна сфера наукового знання, утворена на «стику» («перехресті») філософського та юридичного знань (В. Бігун, О. Данильян, М. Козюбра, М. Костицький, С. Максимов, О. Мещерякова, Є. Стельмах, М. Шишковська та ін.). Хоча, наприклад, у польській філософії права можна зустріти дещо більш детальну типологію поглядів на співвідношення філософії права із юридичними науками: а) переконання, що або філософія права, або теорія права є абсолютно зайвими; б) визнання філософії права як окремої дисципліни, зосередженої на

аксіологічних проблемах; в) визнання філософії права окремою дисципліною, орієнтованою не лише на питання цінностей, а й онтологічні, гносеологічні та методологічні проблеми; г) визнання того, що філософія права – це різнобічна дисципліна, частина з яких відповідає інтересам теорії права, а частина – виходить за межі; водночас такий підхід спонукає нас відмовитись від різкого протиставлення цих дисциплін [36].

Прикметно, що для сучасної західної філософії права (Ю. Габермас, Г. Гарт, Р. Дворкін, Б. Мелкевік, Дж. Роулз, Дж. Фінніс, Л. Фуллер та ін.) питання щодо дисциплінарного статусу філософії права не є суттєвими і як такі вони здебільшого докладно не висвітлюються. Так, звертаючи увагу на те, що філософію права можна розглядати як з філософської, так із правової точки зору, як право філософів, а також як право юристів, відомий сучасний канадсько-норвезький учений Б. Мелкевік вважає, що «хоча філософія права поділена між цими двома позиціями, залишається дійсним той факт, що креативна енергія, яка виходить з цього розриву, є надзвичайно корисною, тому що завдяки їй обидві дисципліни можуть мобілізуватися і потім порівнювати особливості, іманентні їм: подивіться на сучасну філософію права з її різноманітністю та багатством концептуальних підходів» [1, с. 74, 75].

Натомість суттєвою є увага до означеної проблеми, наприклад, в українській та в польській науці, що пояснюється відносною «молодістю» філософії права в цих країнах. Так, переважаючим в українській (В. Бігун [37], О. Данильчак [32, с. 16], М. Козюбра [38], М. Костицький [34, с. 18], С. Максимов [39]) та у польській науці є підхід до сучасної філософії права як міжгалузєвої дисципліни. Так, український учений О. Данильчак обґрунтовує такий дисциплінарний статус філософії права тим, що перше джерело філософії права – це загальнофілософські розробки правових проблем, тим часом як друге її джерело він пов'язує із досвідом розв'язання практичних проблем права [32, с. 16]. Польська дослідниця М. Шишковська вказує на те, що проблематика філософії права розглядається багатосторонньо, багатшарово, зокрема, завдяки природі філософії права – науки на межі багатьох галузей [15]. Інший польський науковець Є. Стельмах зауважує, що філософія права завжди була досить специфічною галуззю знань, розташованою на межі між юридичною догматикою та загальною філософією [23]. На його думку, філософія права ще остаточно не інституціалізувалася ні як повністю філософська наука, ні як суто юридична наука. Чи стане вона з часом частиною соціальної філософії, чи загальної методології науки, чи більш технологічно зорієнтованою теорією правової догматики, покаже час [23, с. 17].

Поряд із цим у сучасній філософії права поступово утверджується погляд на те, що її

предметний статус не є одноманітним та ustalеним протягом всього періоду її розвитку. Він розвивався і змінювався мірою розвитку самої філософії права, зміни співвідношення філософії та науки. Так, для античного та середньовічного періодів її розвитку зближення філософії та права було цілком природним, адже право розвивається усередині філософії, ще не виходячи з її «лона». В індустріальному ж суспільстві спостерігається поступове розходження (розмежування) філософії та права, виробляється особливий юридичний світогляд, право набуває статусу окремої дисципліни, що вивчається спеціально-науковими методами. У посткласичну добу право зміцнює засади свого наукового статусу. Проте якщо правова наука зосереджує свою увагу на позитивному праві, на праві з точки зору його існування, то філософія – на праві з точки зору його сутності, а відповідно – на його засадах як сфери належного. За сучасних умов філософія права є філософською дисципліною, яка володіє автономним статусом, має спільний з юриспруденцією об'єкт осмислення – право як універсальний феномен. Проте це аж ніяк не перетворює її на якесь «відгалуження» юридичної науки. Вона тісно пов'язана з моральною, соціальною, політичною, антропологічною філософією, філософією релігії та історією філософії, оскільки в їх межах розглядаються дотичні до філософії права питання: як співвідносяться між собою мораль і право як регулятори людської поведінки; яке місце обіймає право в соціальному житті; як взаємодіє право і влада у політичній системі суспільства; як співвідноситься людина і право; як взаємодіють право і релігія як регулятори людської поведінки; як розвиваються погляди на право в історії філософії тощо. Разом із тим право має моральні, соціальні, владно-політичні, релігійні, історичні та ін. засади [40–42], дослідження яких має спиратися на досягнення цих філософських напрямів.

Гене́за структури філософії права. Правомірність віднесення філософії права саме до сфери філософського знання підтверджується і її структурною будовою, яка перебуває у постійному розвитку, є ізоморфною структурі самої філософії. Як відомо, у структурі філософії виокремлюють такі її провідні складові частини: 1) онтологію – філософське вчення про буття; 2) гносеологію – філософське вчення про пізнання; 3) антропологію – загальне вчення про людину; загальну соціологію права; 4) культурологію – загальну теорію культури; 5) аксіологію – теорію універсальних цінностей; 6) праксеологію – філософське вчення про людську діяльність. Відповідно до такого поділу, у філософії права виокремлюють такі основні підрозділи: 1) онтологію права; 2) гносеологію права; 3) аксіологію права; 4) антропологію права; 5) праксеологію права. Важливе місце у філософії права обіймають також такі розділи, як історія

філософії права (як складова історії загальної філософії), герменевтика права (вчення про тлумачення права), а також естетика права (загальна теорія, що осмислює місце прекрасного у праві).

Онтологією права є розділ філософії права, в якому досліджуються природа і місце права в сучасному суспільстві, його взаємозв'язок із суспільним буттям, форми та джерела права, функції права як фактори визначення доцільності права [43].

Гносеологія права – це теорія пізнання права і правової реальності, розділ філософії права, і окрема юридична наука, яка вивчає особливості пізнання права і правових явищ. Гносеологія права – це методологія права, наука про істину у праві, її критерії [44].

Антропологія права – це найбільш осучаснений розділ філософії права, який концентрує увагу на людській природі (походженні) права, на з'ясуванні ролі людини у правовому середовищі, значимістю людини як найвищої соціальної цінності, дослідження філософської природи суб'єктивних прав і свобод людини і громадянина як основи розвитку права та функціонування держави [45].

Аксіологія права – це розділ філософії права, присвячений проблемам дослідження цінності права, правових цінностей, а також соціальних цінностей, які є об'єктом правового захисту або ж знаходять своє відображення у праві та співвідношення їх з правовими цінностями (мораль, справедливості, гідність, честь, рівність) [46].

Праксеологію права розглядають як розділ філософії права, предметом якої є дослідження правової діяльності в усьому розмаїтті її філософських аспектів [47].

У межах історії філософії права досліджуються поняття філософії права та її місце у системі суспільних, загальнотеоретичних та інших юридичних наук, поява філософсько-правових знань, виникнення філософії права, відображення філософсько-правових ідей у наукових теоріях і доктринах, історичний розвиток філософії права [48].

Іноді виокремлюються також галузеві філософії права, що розглядають проблеми філософії юридичних галузевих наук (філософія конституційного права, філософія цивільного права, філософія кримінального права, філософія правосуддя тощо).

Виокремлення філософії права в окремий напрям філософії обумовлено не тільки наявністю окремого предмета, але наявністю власної структури, тобто складових частин і елементів, які разом формують філософію права як цілісну дисципліну.

Онтологія, антропологія, праксеологія, аксіологія та гносеологія права тісно пов'язані між собою. Це навіть уможливило виникнення поняття «філософсько-правовий квадрат», яким

пояснюється єдність чотирьох ключових – онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних – засад у визначенні сутності права, відтак і роль онтології, гносеології, аксіології та логіки права в цьому як складових філософії права [19, с. 35].

Так, онтологія права осмислює правові ситуації, правові відносини, правові норми, інститути й галузі, тісно пов'язана із антропологією права, адже саме люди є суб'єктами правових відносин і ситуацій, творцями й адресатами прав, норм і установ [49]. Вони самі «творять» (засновують, інституціалізують, підтримують дієвість) світ права, взаємодіючи зі світом соціального та світом природи, завдяки чому виникає правова реальність, яка формує людина як правову істоту, що зумовлює вивчення правового буття.

Людину як правову істоту та її правову діяльність досліджує правова праксеологія, з якою нерозривно пов'язана антропологія права.

Правова праксеологія також тісно пов'язана з правовою онтологією, оскільки вивчення правової реальності потребує врахування ролі правової діяльності людини. Аксіологія права діалектично пов'язана з правовою антропологією: без людини світ цінностей безсенсовний, оскільки усі цінності є цінностями людини як правової істоти, створюються людиною і задовольняють її потреби.

Тісно пов'язані між собою аксіологія права та онтологія права, гносеологія права має тісні взаємні зв'язки з антропологією права. Вивчаючи взаємовідношення гносеології та аксіології права, слід звернути увагу на органічний зв'язок правових цінностей з істиною – головною категорією правової аксіології: з одного боку, у сфері права цінності мають бути істинними, а з іншого – істина сама є цінністю права [50].

Нарешті, слід відзначити тісні взаємні зв'язки між гносеологією та онтологією права. Отримані правові знання, своєю чергою, є підставою для конструювання і змін правової реальності активним творчим суб'єктом – людиною. У такий спосіб можна спостерігати зворотній вплив гносеології права на онтологію права через посередництво людини як ключового суб'єкта права.

Варто відзначити, що далеко не всі структурні підрозділи філософії права опрацьовані однаково глибоко, що свідчить про несталість філософсько-правового знання, неоднаковий рівень уваги до окремих його аспектів, а відтак і нерівномірність розвитку філософсько-правового знання. При цьому всі без винятку напрями (сфери) філософії права є відкритими для дослідницького пошуку, що особливо наочно можна побачити нині, за умов стрімкої філософізації всього соціогуманітарного знання, складовою якого є юриспруденція, руйнування усталених стереотипів пізнання права, співвідношення пізнання і практики, природного та позитивного права, переоцінки ролі та місця людини в системі пра-

вових комунікацій, появи й поширення уявлень про саморозвиток (аутопойезис, за Н. Луманом) права, значну силу його інерційності і консерватизму. Зокрема, більшою мірою опрацьовані такі розділи філософії права, як онтологія права, гносеологія права та історія філософії права. Водночас і в їх межах відбувається перегляд багатьох усталених положень і уявлень, проблематизація традиційних філософсько-правових тем і сюжетів із одночасним виникненням і поширенням нових ідей, концепцій, доктрин.

Філософія права і соціологія права. Одне із призначень філософії права – вчення про суспільство, закономірності його розвитку. Дискутивними видаються питання про загальну соціологію як філософське вчення про суспільство, а також культурологію як вчення про культурні (релігійні, моральні, владні тощо) засади права. Зрозуміло, що вони розвиваються як окремі напрями філософського вчення, але згодом стають окремими галузями науки. Так із філософії права виростає соціологія права – наука про право як соціальне явище. Об'єктом дослідження соціології права є у першу чергу влада народу та державна і самоврядна влада. Інші форми влади вивчаються соціологією права тільки у зв'язку із правовими проблемами, що виникають у процесі здійснення влади: питання взаємовідносин церкви і держави, реєстрації релігійних організацій, церковного майна, влада капіталу є предметом вивчення у зв'язку із правовими проблемами діяльності транснаціональних корпорацій, гарантіями підприємництва, правовими проблемами діяльності банків та інших фінансових установ. Зазначимо, що влада капіталу частіше «непомітна» для права, оскільки реалізується і поза правом: вплив на вибори, підтримка політичних партій, лобювання, вплив на вищу державну владу і т.п.

Отже, соціологія права як наука вивчає суспільні відносини, що виникають у рамках «соціолого-правового квадрату», окресленого такими категоріями, як соціум, індивід (людина), влада (держава), право. Тому соціологію права треба розглядати як інтегральну науку, яка дозволяє поєднати та систематизувати знання різних галузей юридичної науки.

«Багатоликість» права як соціального феномену обумовлює багатоманіття правових явищ, що надалі розширює коло юридичних дисциплін, які досліджують право як соціальний феномен. Тому виникає потреба як у систематизації цих дисциплін, так і у пошуках синтетичної науки, яка б відображала згадані проблеми у найбільш загальному вигляді. Видається, що такою наукою є не єдина філософія права, а у єдності з теорією та соціологією права. Що ж до класифікації наук, то тут традиційно послуговуються такими критеріями, як предмет та метод дослідження, із приводу чого уже не раз автор відзначав необхідність включення до числа крите-

ріїв класифікації юридичних наук ще принципів права та його функцій.

Саме за цими критеріями поряд із галузевими та спеціально-прикладними розрізняють загальнотеоретичні юридичні науки. Їх особливістю є аналіз загальних закономірностей, що характеризують державу та право як об'єкт юридичної науки.

Важливе значення в системі юридичних наук загальнотеоретичного профілю належить таким наукам, як теорія права, соціологія права, історія політичних і правових учень, історія права і держави. Тому важливим для розуміння філософії права як джерела соціології права є визначення їх «дислокації» через співвідношення із названими науками. Ці науки прийнято називати загальнотеоретичними, адже саме вони є підставою для галузевого розвитку юридичних знань, формування світогляду правника та забезпечення приросту знань про право. Безумовно, ці науки сприяють глибокому пізнанню й удосконаленню права, мають власний предмет і методи дослідження, власну структуру та функції.

Співвідношення філософії права і соціології права та історії політичних і правових учень. Філософія права та соціологія права як загальнотеоретичні науки мають в своїй структурі окремий розділ відповідно «Історія філософії права» та «Історія соціології права», у якому досліджуються праці і філософські та соціологічні погляди на право, владу і державу в історичному ракурсі. Окрім того, увесь курс «Філософії права» побудований з таким розрахунком, щоб висвітлення сучасних проблем філософії права поєднувалося у порівняльному контексті із їх трактуванням у працях визначних представників філософії і соціології та філософії права і соціології права минулого. Разом з тим, ані філософія права, ані соціологія права не обмежуються розглядом проблем праворозуміння через призму вчень видатних вчених попередніх віків. Історичний метод є тільки основою дослідження, але не його метою, яка полягає у пошуках шляхів з'ясування найбільш загальних фундаментальних проблем права.

Співвідношення філософії права і соціології права та історії права і держави. Історія права і держави є свого роду ілюстративною базою положень філософії права і соціології права, аргументаційним тлом, яке використовується для підтвердження фундаментальних теоретичних висновків філософії права та соціолого-правових висновків щодо «життя» права. У філософії права розглядаються проблеми розвитку права і держави у «знятому вигляді», дослідники не обмежуються хронологічними підходами, виділяючи найбільш загальні закономірності в трактуванні цих соціальних явищ, у тому числі і з врахуванням історичних складових.

Однак найважливішими є взаємозв'язки філософії права з теорією права та соціологією

права, що може бути досліджено завдяки з'ясуванню спільних і відмінних рис цих наук.

Співвідношення філософії права і соціології права та теорії права. Як загальнотеоретичні дисципліни, філософія права та соціологія права і теорія права мають спільний об'єкт дослідження – право, а також складають методологічну основу юридичної науки, існуючи у вигляді ідей, поглядів, наукових шкіл, теорій, наукових доктрин. Теорія права, як і філософія права та соціологія права здійснюють обопільний методологічний вплив на розвиток науки і наукових досліджень. Філософія права «надає» для теорії права загальнофілософську методологію дослідження і розв'язання проблем функціонування та розвитку права, правотворчості та реалізації права, а теорія права, у свою чергу, є засобом «постачання» для філософії права матеріалів щодо закономірностей розвитку, функціонування права у суспільстві.

Соціологія вивчає правову сферу як соціальну підсистему крізь призму взаємозв'язків особистості, соціальної групи, суспільства, а право – як соціальне явище, застосовуючи при цьому методи загальної соціології. Ці знання є джерелом, що забезпечує розвиток теорії права.

Одночасно вони не конкурують між собою, адже кожна з цих наук має власні джерела. Так, якщо теорія права задовольняється поясненням, згідно з яким основу права становить воля держави, то філософія права, звертаючись до онтологічних засад права, не тільки «міркує» над тим, що рухає волю держави, аде й заходить інші причини виникнення, становлення і розвитку права [2]. А соціологія права при цьому досліджує соціальні взаємодії, які лежать в основі цих процесів.

Якщо теорія права має за мету вивчення економічних, політичних, ідеологічних й соціальних систем, у рамках яких існує право, то у філософії права право досліджується як суспільне явище і цілісний соціальний феномен у його взаємозв'язку із мораллю, ідеологією, культурою та світоглядом особи і суспільства. Відомо, що для соціологів важливо уважно вивчати норми права, в яких вбачаються об'єктивні індикатори соціальних чинників [3].

Якщо в основі дослідження права у рамках теорії права останнє розглядається як елемент правової системи, то для філософії права тут основою є дослідження права як елемента правової реальності через з'ясування не теоретико-прикладних, а фундаментальних проблем, а також цінності права для суспільства і особи. Соціологія ж права має предметом вивчення право як соціального явища, що породжує суспільні правовідносини та соціальні комунікації і одночасно проявляє себе як засіб соціальних комунікацій.

Зрештою, якщо для теорії права останнє важливе як універсальний регулятор суспільних від-

носин та покликане вирішити питання з'ясування взаємозв'язку права, держави і суспільства, то для філософії права важливими є проблеми дослідження права як мистецтва добра і справедливості з метою розвитку цивілізації та буття людини і громадянина. Соціологія ж права через з'ясування взаємозв'язків особи, права, держави і суспільства досліджує суспільне життя, суспільні відносини, в яких «оживає», проявляє себе норма права

Співвідношення філософії права і соціології права. Філософія права і соціологія права є разом із теорією права найбільш загальними юридичними науками, енциклопедією права. Як юридичні науки, філософія права і соціологія права мають об'єктом дослідження категорії, що, на перший погляд, не є першочерговими для повсякденного життя суспільства, та навіть для загального огляду правових відносин. Ці науки передбачають наявність спеціальних знань не тільки в певній сфері, але й багатьох так званих пограничних, суміжних галузях знань, характеризують еволюційний розвиток права та юридичного світогляду як важливої мети наукових досліджень, а тому залежать від рівня розвитку суспільства. Філософія права забезпечує наукову основу діяльності суб'єктів в правовій сфері, а також формує науково-методологічну основу розвитку соціології права та методологічні засади взаємодії соціології права з іншими юридичними науками і використання досягнень соціології права у загальнотеоретичних та галузевих юридичних науках, нормопроектувальній діяльності, реалізації права, в першу чергу, у застосуванні права. Соціологія права надає для філософії права матеріал про правову реальність та правове буття, застосування і реалізації права у цілому, тобто, про «життя» права для наступного узагальнення з метою визначення шляхів удосконалення правової діяльності.

Разом з тим, філософія права має своїм предметом дослідження природи та сутності права, вивчає право як феномен людської цивілізації, забезпечуючи поєднання філософських та галузевих юридичних знань і правознавства у цілому. Предметом соціології права є «життя» права, правові взаємодії і комунікації, а також соціальна ефективність права, зумовленість права соціальною дійсністю. Предметом соціології права може бути назване правове буття у рамках так званого «соціолого-правового квадрату Костицького», який окреслений межами, що визначені наступними точками: суспільство, людина, право, держава, в рамках якого відбувається комунікації на основі моралі.

Якщо філософія права має світоглядний характер, вивчає світоглядні закономірності права у системі «людина – право», правову реальність з її взаємодією із всіма сторонами життя суспільств шляхом визначення системних і структурних характеристик права, то соціологія

права має суспільно-комунікативний характер, вивчає закономірності і тенденції розвитку права як щодо соціуму та держави, так і для конкретної людини, «обмежується» дослідженням взаємодії права та соціальних чинників, вибираючи за основу діяльнісний метод для вивчення права та поєднуючи соціолого-правові знання, емпіричну сторону правової реальності та галузеве і загальне правознавство. Для філософії права основним є з'ясування феномену права як засобу забезпечення рівності, свободи, справедливості, а для соціології права – характеристика права як соціальної категорії, що має в основі морально-етичний імператив, а також соціальну природу і призначення. За допомогою соціології права пізнаються, зокрема, поза-юридичні закономірності дії права. Соціологія права не обмежується констатацією, що існує статистична залежність між двома правовими явищами або між юридичним явищем та якимось іншим соціальним явищем – економічним, психологічним, політичним тощо, не задовольняється відкриттям лише часткового зв'язку між певними причиною і наслідком, не претендуючи на висунення наукових гіпотез, формулювання законів. Головне її призначення – пояснювати, розтлумачувати та на цій основі виводити закономірності, давати обґрунтовані прогнози [4]. Пояснення при цьому повинно набувати форму причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, форму наукового закону, який не тільки розкриває, чому відбулася дана подія, але й дозволяє передбачити її повторення у майбутньому.

Функції філософії права та соціології права як ілюстрація взаємодії наук. Філософія права має велике прикладне значення, відіграючи роль теоретико-методологічної основи розвитку юридичних наук та юридичної практики. Щодо соціології права маємо зробити акцент на тому, що до її предмету дослідження належать взаємодія юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ. Отже, правові явища (правові чинники) становлять інтерес для соціології права (на відміну від традиційної юриспруденції) не самі по собі, а в їх зв'язку з неюридичними чинниками, а неюридичні чинники є значущими для соціології права (на відміну від загальної соціології) лише у зв'язках, впливах, взаємодії з правовими явищами.

Така спрямованість філософії права та соціології права виявляється у функціях, які визначають місце цих наук в системі наук, зокрема правової, а також у правовій практиці та в соціально-політичному і духовному житті суспільства і кожної людини.

Якщо наука – це особлива сфера життєдіяльності людини, то філософія права – це особлива сфера юридичного світогляду, яка лягає в основу наукового осмислення правового буття на основі вивчення і теоретичної систематизації

правової реальності. Соціологія права виникла на перетині двох величезних масивів знань: соціології та юриспруденції, вона змогла закріпитися в свідомості наукових шкіл, але це укорінення відбувалося по-різному, часто відірване від реалій наукових парадигм і потреб практичного застосування. Тому соціологія права виконує свою прикладну роль, надаючи для філософії права матеріал про правову реальність для її наступної систематизації.

Функції філософії права та соціології права визначаються завданнями і метою цих наук. Отже, функції філософії права – це основні напрями наукового пізнання, дослідження і вивчення найбільш загальних закономірностей виникнення і розвитку права як цілісності та правових явищ як форм прояву права, що в сукупності складають правову реальність. Функції соціології права – це основні напрями дослідження соціальних комунікацій, які є результатом «життя» права», його ефективності та динаміки.

В основу розуміння функцій філософії права та соціології права покладено діяльнісний підхід[5]. Функції філософії права спрямовані на вивчення сутності права, його призначення у суспільстві, а тому ілюструють призначення (доцільність) філософії права як загальнотеоретичної науки навчальної діяльності. Функції соціології права спрямовані на вивчення дії права, породжуваних ним соціальних комунікацій, їх впливу на розвиток та вдосконалення права, їх взаємозв'язку із мораллю.

Функції філософії права та соціології права можна ідентифікувати через їх ознаки, якими є напрями: взаємозв'язок науково-пізнавальної та науково-дослідної діяльності з метою визначення природи і сутності, призначення і соціальної цінності права, а також його функціонування у суспільстві; напрями застосування теоретико-методологічних досягнень філософії права та результатів конкретно-соціологічних у юридичній науці та юридичній практиці; освітньої діяльності у сфері підготовки фахівців; напрями ідентифікації філософії права та соціології права як окремих юридичних наук у системі суспільних та юридичних наук; застосування методологічних підходів філософії права та конкретно-соціологічних підходів соціології права у нормо-проектувальній роботі; визначають сутність цілей і завдань філософії права та соціології права.

Отже, можемо визначити такі функції філософії права, які впливають із її мети та завдань [2, с. 26; 6; 7], як світоглядна (формування правового світогляду особи, соціальної групи, суспільства в цілому), легітиміційна функція (становлення здатності оцінювати існуючі правові явища, інститути, процеси), методологічна (формуванні системи понять, узагальнень, категорій, а також способів і методів пізнання права і правової реальності, виявлення правових ідей, оформлення їх у наукові концепції та теорії, ство-

рення таких правових доктрин), теоретична (дає можливість опанувати філософсько-правовим знанням як певною цілісністю), онтологічна (полягає у з'ясуванні сутнісних закономірностей права та правової реальності, виокремлення форм буття права, осмислення їх змісту, структури, форм взаємодії між ними), гносеологічна (пізнавальна) (виявлення закономірностей виникнення, розвитку і функціонування права та його місця у системі соціальних регуляторів суспільних відносин), аксіологічна (дослідження права як соціальної цінності, цінностей, які охороняються правом), антропологічна (вказує на самовизначення людини як суб'єкта права у світі правового буття, сприяє пошуку шляхів вибудовування системи правової комунікації), праксеологічна (сприяє орієнтації людини як провідного суб'єкта права на соціально прийнятні види юридичної діяльності), інформаційна (означає пошуки адекватного відображення права і правової реальності, обґрунтування системи інформування суспільства і особи про правові приписи, забезпечення зворотного зв'язку між правовою наукою, сферою реалізації права і правотворчою діяльністю), прогностична (пов'язана із методологічною функцією і полягає в тому, що пізнання закономірностей філософії права сприяє передбаченню й прогнозуванню тенденцій розвитку правової реальності як цілісності, так і всіх її складових, обґрунтуванню шляхів розвитку «світу права» та місця в ньому людини).

Виокремлені функції філософії права в реальному житті, зазвичай, часто взаємодіють та справляють кумулятивний вплив на правове буття різних суб'єктів права, складають певну систему, забезпечують вплив філософії права на різні сфери суспільного життя. При цьому, філософія права не має потреби стати надюрідичною наукою або підмінити собою наявні системи науково-правничих знань. Навпаки, філософія права реалізує свої функції через взаємодію і взаємну узгодженість з іншими гуманітарними й суспільними науками, передусім – із правовою. Вона також виявляється тісно пов'язаною з практикою формування правової свідомості і правової культури, вихованням освіченого, теоретично підготовленого й методологічно «озброєного» юриста в умовах мінливої й складної правової реальності XXI століття.

Функції соціології права демонструють як її зв'язок з філософією права, так і статус соціології права як окремої науки, лише взаємопов'язаної із філософією права та із соціальною філософією. В українській соціології права її функції визначаються як такі, що впливають з її фундаментальних засад головні напрямки теоретичного та практичного впливу на характер оптимізації правового регулювання, які відображають основне призначення соціології права, її роль у прогресивному розвитку права та перетворенні суспільства [4].

Відмітимо, що за своїм змістом такі функції соціології права, як методологічна, гносеологічна, теоретична, онтологічна, антропологічна та аксіологічна за змістом аналогічні відповідним функціям філософії права, але відрізняються за методами їх реалізації. Можемо сказати, що умовою реалізації згаданих функцій філософії права є здійснення відповідних функцій соціології права, яка дозволяє зробити останні ефективними завдяки дослідженню за рахунок соціолого-правових методів і способів правової реальності, закономірностей розвитку права та правових явищ. Наприклад, назвемо тут гносеологічну функцію соціології права (ілюструє її як інструмент пізнання правової реальності, правового буття та особливостей правової свідомості людини, соціальних груп або суспільства), теоретичну (соціологія права – сукупність понять, концепцій, теорій та наукових доктрин), теоретико-пізнавальну (це осмислене і систематизоване знання, яке розвивається на основі нових знань, отриманих здебільшого в результаті конкретних соціолого-правових досліджень). З цього приводу згадаємо, як влучно висловлюється Ж.-Л. Бержель, функція юридичної соціології полягає в тому, щоб досягти й осягти глибинний рівень соціально-правової реальності, прихований за виявленнями, які лежать на поверхні [1].

Сьогодні можемо стверджувати, що соціологія права «бачить» істинний зміст і призначення права ширше, ніж інші науки, оскільки опирається на знання про практику «життя» права, охоплює своїми дослідженнями правову реальність в соціальному контексті, не тільки виявляє, аналізує правові явища, але й з'ясовує генезу цих явищ та прогнозує їх розвиток (прогностична функція соціології права). Передбачення набуває особливо великого значення як наукове обґрунтування про перспективи, можливий стан того чи іншого соціально-правового явища в майбутньому та (або) альтернативні шляхи і терміни їх здійснення [4].

Пояснювальна функція соціології права спрямована на дослідження соціальних проблем появи права, його розвитку як безперервного процесу правових явищ, появи норм права, їх формування в галузі права, законотворчих проблем з врахуванням суспільних перетворень. «Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюрідичних чинників, що впливають на право чи зазнають його впливу, на виявлення його нових механізмів і напрямків» [8], - писав В. П. Казимирчук - один із перших на радянських теренах вчених, що почали дослідження соціології права.

Виокремимо інформаційну функцію соціології права, яка полягає у її великому потенціалі забезпечення необхідними даними як правової науки, так і політико-правової та юридичної (праксеологічна функція соціології права). Без

соціології права та здійснюваних на підставі її науково-методологічних досягнень конкретних соціолого-правових досліджень уже неможливо уявити сучасні суспільне життя. Завдяки праксеологічній функції соціологія права дозволяє виробляти пропозиції і рекомендації для політики і практики, не обмежуючись каузальним поясненням соціальних і правових явищ. В рамках соціології права здійснюються не тільки фундаментальні, теоретичні, але й прикладні, емпіричні дослідження, що ілюструє тісний зв'язок, взаємодію теорії та практики[9].

Окремо скажемо про критичну функцію соціології права, яка, на думку Ж. Карбоньє, як система "віддзеркалювання" правової реальності має принципове значення, особливо щодо "догматичного права", як інструмент, як незалежний від правознавства засіб його критичної оцінки [10]. Сенс цієї функції полягає в тому, щоб спільними зусиллями різних наукових напрямів збільшувати потенціал правових, соціально-правових досліджень та їх практичну віддачу,

причому без зневажливого ставлення до свого об'єкта – права, з огляду на його важливість для життєдіяльності суспільства [2].

Отже, порівняльний аналіз предмету, методів і об'єкта, а також функцій філософії права і соціології права дозволяє стверджувати, що з розвитком філософії права відбувається їх структуризація, виділення в окремі науки онтології, гносеології, антропології та аксіології права, а надалі і соціології права. Цей процес починається з поширення протосоціологічних поглядів на суспільство, людину, право і державу, а надалі переходить у формування окремої науки, яку визнано такою у 1962 році на всесвітньому конгресі соціологів. Філософія права та соціологія права разом із теорією права складають сьогодні свого роду енциклопедію права, є універсальними юридичними науками, визначають особливості формування правової свідомості і правового світогляду, розвитку правової культури та юридичної науки у цілому, є основою розвитку законодавства та підвищення ефективності юридичної практики.

Список використаних джерел:

1. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Под общ. ред. В.И.Даниленко / Пер. с фр. М.: NOTA BENE, 2000., с. 301.
2. Кальной И.И. Философия права: Учебник. Санкт-Петербург : Изд-во Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2006. С. 26.
3. Погрібний О. О. До питання про предметно-об'єктну визначеність юридичної соціології // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2006 р. Вип. 32, С.324.
4. Савчук С.В. Функції юридичної соціології // *Науковий вісник Чернівецького університету імені Ю. Федьковича*. Правознавство Вісник 180.
5. Гусарев С.Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29-33.
6. Кожевников В.В. Функции философии права и ее значение в подготовке будущего юриста. *Вестник Омского университета*. Серия «Право». 2014. № 1 (38). С. 6-10;
7. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : *Право*, 2009. С. 20-21.
8. Казимирчук В.П. Социологические проблемы действия права в социалистическом обществе // *Право и социология*. М.: Наука, 1973, с. 69.
9. Губарь О. М., Попова Е. В. Социология права: Учебное пособие. Донецк: «Вебер» (Донецкое отделение), 2007. С.56-57.
10. Карбоньє Ж. Юридическая социология. Б.: БГК им. И.А. Бодуэнаде Куртенэ, 1998, с. 299.
11. Костицький В. В. Право як цілісність // *Право України*. 2002. № 2. С. 8-9.
12. Костицький В. В. Соціологія права як наука // *Соціологія права*. 2012. № 2-3 (4-5). С. 3- 8.
13. Мелкевік Б. Поняття права та сучасна філософська рефлексія. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 74.
14. Kość A. Podstawy filozofii prawa. Lublin : Petit, 1988. S. 22–23.
15. Szyszkowska M. Europejska filozofia prawa. Warszawa : С.Н. Beck Wydawnictwo Polska, 1995. S. 3.
16. Лукич Р. Методология права : монография / Перевод с сербохорватского Кулистика В.М. ; под ред. : Керимов Д.А. (Вступ. ст.). Москва : Прогресс, 1981. С. 69.
17. Murphy J., Coleman J. Philosophy Of Law : An Introduction To Jurisprudence. 2-nd ed. Boulder : Taylor & Francis Inc, 2013. 260 p.
18. Буржуазные теории права : реферативный сборник. Вып. 2. Москва, 1982. С. 33–34.
19. Козловський А. Філософія права як вона є. *Право України*. 2011. № 8. С. 32–33.
20. Алекси Р. Природа философии права / Максимов С.І. Філософія права : сучасні інтерпретації : Вибр. праці : статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). Харків : *Право*, 2010. С. 193.
21. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем. ; Ред. и сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсисянц ; Авт. вступ. ст. и примеч. В.С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. С. 59.
22. Шершеневич Г.Ф. История философии права. 2-е изд. Санкт-Петербург : Изд-во братьев Башмаковых, 1907. С. 8–9.
23. Stelmach J. Ponowoczesna filozofia prawa. *Studia z filozofii prawa*. 2003. V. 2. S. 17.

24. Zippelius R. Rechtsphilosophie. Munich : Verlag C.H. Beck, 1982. S. 2.
25. Melkevik B. Philosophie du droit. Quebec : Les presses de l'université Laval, 2010. Vol. 1. P. 23.
26. Алексеев С.С. Философия права. Москва : НОРМА, 1998. С. 2.
27. Керимов Д.А. Предмет философии права. Государство и право. 1994. № 7. С. 6.
28. Нерсисянц В.С. Философия права : учеб. для вузов. Москва : ИНФРА-М-Норма, 1997. С. 10.
29. Малахов В.П. Философия права : учеб. пособие. Москва; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. С. 31.
30. Orałek K. Problemy metodologiczne nauki prawa. Warszawa : PWN, 1962. S. 289–290.
31. Рабінович П. Філософія права : деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. Право України. 2011. № 8. С. 15.
32. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. С. 8.
33. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 7–8.
34. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : Вибрані наукові праці. Чернівці : Рута, 2008. С. 22–23.
35. Нерсисянц В.С. Философия права. Москва : НОРМА : Инфра-М, 2012. С. 11–16.
36. Stawecki T. Filozofia prawa a teoria prawa : spór nierozstrzygalny czy pozorny? Studia Iuridica. 2006. S. 212–220.
37. Бігун В.С. Людина в праві. Правове людино-розуміння як філософсько-правова проблема. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 127.
38. Козюбра М.І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 29–31.
39. Максимов С.И. Правовая реальность : опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. С. 18; Максимов С. Вступ до курсу «Філософія права». Право України. 2011. № 8. С. 378.
40. Максимов С. До питання про засади права : спроба систематизації. Право України. 2011. № 8. С. 38–46.
41. Цуркан-Сайфуліна Ю.В. Владні засади права : філософсько-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 ; НУ «ОЮА». Одеса, 2017. 381 с.
42. Rottleuther H. Foundations of Law. Dordrecht, 2005. 205 p.
43. Бандура О.О. Онтологія права як складова філософії права (деякі міркування). Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2. С. 55–66.
44. Бандура О.О. Гносеологія права як складова філософії права (загальні думки). Філософські та методологічні проблеми права. 2018. № 1-2. С. 25–33.
45. Бандура О.О. Антропологія права як складова філософської антропології (загальний нарис). Філософські та методологічні проблеми права. 2019. Т. 17. Вип. 1. С. 8–15.
46. Бандура О.О. Аксиологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права. 2015. № 1-2(9-10). С. 45–56.
47. Бандура О.О. Праксеологія права як складова філософії права. Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2. С. 11–23.
48. Дамирли М.А. История философии права и история правовой мысли : вопросы соотношения. Проблеми філософії права. 2005. Т. III. С. 351–354.
49. Мелкевик Б. Зачем изучать философию права? Некоторые размышления о преподавании философии права. Проблеми філософії права. 2010–2011. Том VIII-IX. С. 136.
50. Бандура О.О. Правознавство в системі наукового знання : Аксиологічно-гносеологічний підхід : монографія. Київ : Київ. нац. ун-тет внутр. справ, 2010. С. 149–174.